

**IN THE SEARCH OF BELONGING:
RETHINKING THE OTHER IN THE HISTORICAL MEMORY OF UKRAINIAN IDPs**

Viktoriya Sereda

Ukrainian Research Institute, Harvard University/
Institute of Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0002-9474-8209

<https://doi.org/10.36169/2227-6068.2020.01.00014>

Abstract. *The article is devoted to the analysis of mechanisms of memory and historical past mobilization by the IDPs from Crimea and Donbass in the process of rearticulation of belonging to the new receiving communities. In particular, what are the main dimensions and symbolic markers of temporal location of belonging displayed by the IDPs, and whether their narratives of belonging are shaped as a belonging by choice or rather through the processes of exclusion and Othering. The study is based on both national survey “Region, Nation and More: Interdisciplinary and Transcultural Rethinking of Ukraine” data from 2017, and more than two hundred in-depth interviews conducted since 2014 with people relocated from Crimea and Donbas.*

Keywords: *Other, belonging, historical memory, internally displaced people, Ukraine*

The full-text version of the article is available in Ukrainian.

У ПОШУКАХ ПРИНАЛЕЖНОСТІ. ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ІНШОГО В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКИХ ВПО

Вікторія Середа

Український науковий інститут, Гарвардський університет/Інститут народознавства НАНУ
ORCID: 0000-0002-9474-8209

Анотація. Статтю присвячено аналізу механізмів мобілізації пам'яті та історичного минулого ВПО з Криму та Донбасу у процесі реартикуляції приналежності на нових місцях поселення. Зокрема, простежено до яких вимірів темпоральної приналежності вони при цьому апелюють і чи вибудовувана ними приналежність має характер приналежності за вибором, чи радше формується як приналежність через виключення та Іншування. Дослідження базується на поєднанні мультиметодного аналізу кількісних (результатів соціологічного опитування «Регіон, нація та більше: міждисциплінарне та транскультурне переосмислення України» та якісних даних (понад двісті глибинних інтерв'ю).

Ключові слова: Інший, приналежність, історична пам'ять, внутрішньо переміщені особи, Україна

У 2014 році, в наслідок російської анексії Криму та початку збройної агресії на території Донбасу, українське суспільство, вперше від часу проголошення незалежності у 1991 році, зіткнулося з явищем масового переселення громадян. У 2015 році, коли цей феномен сягнув свого піку, Україна опинилася першою в Європі і п'ятою у світі за кількістю офіційно зареєстрованих вимушено переселених осіб. Їхня кількість сягнула майже двох мільйонів чоловік.

Праця Пітера Гетрелла про біженців під час Першої Світової війни показує нам, як вибух війни може різко змінити усталений ландшафт соціальних та національних ідентичностей. Гетрелл показує як категорія «біженець», яку створила війна, несподівано стала важливою соціальною категорією і чинником ідентичності. Для мільйонів людей вона переважила багато їхні попередніх статусів та ідентитетів, впливаючи не тільки на їхні уявлення про себе, але й на їхні долі (Gatrell 1999). Поява у 2014 в Україні нової соціальної групи внутрішньо переміщених осіб (ВПО) (або у медійно-повсякденному дискурсі «біженців» чи «переселенців») не могла не вплинути на усталені в соціумі ієрархії групової приналежності. Один з ключових аргументів теорії міжгрупових упереджень (Tajfel 1970; Turner & Tajfel 1986) та теорії соціальної ідентичності (Turner & Tajfel 1979) полягає у тому, що поява нової соціальної групи призводить до необхідності диференціації групи через залучення механізмів, які роблять «видимими» кордони між власною групою (in-group) та іншими групами (out-groups) шляхом перебільшення розбіжностей між своєю та чужими спільнотами, з

одного боку, й мінімізації відмінностей всередині власної спільноти, з іншого. У контексті міжгрупового протиставлення «ми» — «вони», наголошують дослідники, автоматично виникає міжгрупова напруга.

Натомість послідовники теоретичної школи повсякденного націоналізму (Norris 2007; Brubaker 2006; Skey 2011; Goode & Stroup 2015; Skey & Antonsich 2017) критикують теорію соціальної ідентичності за те, що вона розглядає групи та витворені ними ідентичності як окремі одиниці з чіткими кордонами, приписуючи їм природжену схильність до конфліктів (зокрема, критика «групізму» у працях Роджером Брюейкером (Brubaker 2006) та «методологічного націоналізму» у Пола Гуді (Goody 2015)). Вони наголошують на необхідності зміщення акцентів при аналізі ідентичностей у площину щоденних практик та уявлень, уникнення уявлення про них як про гомогенні та *a priori* взаємовиключні і конфліктні утворення, які формуються і накладаються згори. Натомість, ці дослідники закликають розглядати їх як гнучкі і відкриті структури, що постають у процесі ототожнення себе зі спільнотою за допомогою (ре)артикуляції ознак, де значення маркерів можуть бути частковими, різнорідними і часто конфліктуючими (Wodak 2009; Billig 1995; Bhabha 2013; Skey & Antonsich 2017).

Водночас Мей, Гріффіс, Калхоун, Ювал-Девіс та інші дослідники (May 2011; Griffiths 1995; Calhoun 1999; Yuval-Devis 2011), зі свого боку, критикують теорію соціальної ідентичності, закликаючи дослідників обережно і рефлексивно використовувати цей термін «ідентичність», оскільки процес вписування індивідів у категорії ідентичностей часто робить їх «пласкими і одновимірними» (May 2013: 8), а ідентичність представляється як окреме, уніфіковано-цілісне утворення (Calhoun 1999). Послідовники цього підходу вважають, що термін «приналежність» (belonging) краще передає взаємозв'язок індивіда з соціумом, оскільки включає в аналіз не тільки взаємодію з групами чи індивідами, але й з просторами і культурами (Griffiths 1995, Probyn 1996). Мей наголошує, що принадлежність — це концепція, яка дозволяє людиноцентричний, динамічний і складний підхід, який переносить нас у повсякденне, де взаємодіють офіційна та неофіційна сфери, та вивчає людей як активних учасників суспільства (May 2011: 367). Гібернау виділяє два типи приналежності: принадлежність шляхом виключення та принадлежність за вибором, припускаючи, що людина певною мірою вільна обирати серед набору доступних опцій. Цей акт вибору тягне за собою особисте рішення та особисту залученість, які, в свою чергу, повинні визнати інші члени групи (Guibernau 2013).

У своїй розвідці «Приналежність з відстані: ностальгія, час і пам'ять» Ванесса Мей (May 2017) вказує на ще одну важливу властивість приналежності — її темпоральний вимір (як час і як пам'ять використовуються в процесі формування почуття приналежності). Авторка виділяє три типи приналежності з відстані часу:

- 1) темпоральне зміщення (temporal dislocation) внаслідок переходу до старшої вікової групи/покоління (ностальгія несприйняття);
- 2) темпоральне переміщення (temporal displacement), коли місце, втрачене в минулому, викликає важливі спогади (ностальгія місця); і

3) темпоральна міграція (temporal migration), яке призводить до того, що індивід постійно звертається до минулого, у порівнянні з яким сьогодення сприймається негативно (ностальгія епохи).

Публікації, присвячені проблемам ВПО в Україні, зосереджуються переважно на дискусіях стосовно особливостей та труднощів їхньої адаптації (Mikheieva & Sereda 2015; Ivashchenko-Stadnik 2015; Ivashchenko-Stadnik 2017; Bulakh 2017; Tilikina 2016; Stegnyy et al. 2016, Sereda 2020), соціальних проблем (Semigina & Gusak 2015; Korzhov 2017), змін ідентичностей (Sasse & Lackner 2018), проте не враховують темпоральних вимірів формування почуття приналежності. Натомість, дослідження особливостей функціонування історичної пам'яті сучасній Україні зосереджуються на інституційних вимірах та узагальнюючих трендах загальнонаціонального (Portnov 2013; Wylegala 2017; Fedor et al. 2017, Törnquist-Plewa & Yurchuk 2017; Kasianov 2018; Myshlovska 2019; Leibich et al. 2019) або локального рівня (Sereda 2006; Yurchuk 2017; Haidai 2018; Haidai et al. 2018), лишаючи поза увагою ВПО, які у пропорційних вимірах становлять неістотну частку від місцевого населення.

Британський дослідник Майкл Скей (Skey 2014) показує, що однією з центральних дискусій у сучасних європейських суспільствах, спровокованою міграційними процесами, є дебати навколо питання ієрархії приналежності, коли деякі групи вважаються такими, що «належать більше», і тому заслуговують на більше, ніж інші. Але ця дискусія не вичерпується лише питанням доступу до матеріальних ресурсів, але й включає символічні аспекти приналежності і питання, хто має право на визначення, що можна вважати «своєю» країною. Переміщення великих груп населення з Криму та Донбасу також спричинили в українському соціумі дискусії про приналежність. Асоціювання ВПО з зонами конфлікту воєнних дій творить додаткову небезпеку появи в суспільній уяві нового Іншого.

У нашій розвідці, на підставі даних соціологічного опитування та глибинних інтерв'ю, ми розглянемо, яку роль відіграє пам'ять про історичне минуле у структурах приналежності, що вибудовують внутрішньо переміщені особи на нових місцях поселення. Приналежність розглядатимемо у двох площинах — приналежність шляхом виключення (через процес Іншування) і приналежність за вибором. Виявлення тенденцій іншування та соціального дистанціювання стосовно ВПО може вказувати на обмеження доступних сценаріїв побудови відчуття приналежності та ускладнення можливості швидкої ресоціалізації у нових спільнотах. У статті процеси соціального дистанціювання стосовно ВПО аналізуємо на підставі шкали Богардуса, включеної до соціологічного опитування, що проводилося в листопаді 2017.

Натомість у другій частині нашої розвідки ми спробуємо простежити існуючу прогалину і проаналізуємо, чи і як ВПО з Криму та Донбасу у своїх інтерв'ю мобілізують пам'ять та історичне минуле у процесі реартикуляції приналежності на нових місцях поселення. До яких вимірів темпоральної приналежності вони при цьому вдаються (першочергово нас цікавитимуть два останні виміри темпоральної приналежності)? Чи вибудовувана ними приналежність має характер приналежності за вибором, чи вона радше формується/накидається як приналежність через виключення чи Іншування?

Джерела та методологія

Соціологічне опитування

Дослідження базується на поєднанні мультиметодного аналізу кількісних та якісних даних. Результати соціологічного опитування «Регіон, нація та більше: міждисциплінарне та транскультурне переосмислення України», що проводилося центром «Соціоінформ» протягом 15 жовтня — 1 листопада 2017 року, використовуються для виявлення регіональних особливостей рівня соціальної дистанційованості та ієрархічного положення в рамках уявного соціального ландшафту різних соціальних груп (включаючи ВПО з Криму та Донбасу. З цією метою у дослідженні використовувалася 7-бальна шкала Е. Богардуса (Bogardus 1933: 269), у модифікації Н. Паніної (Panina 2002). Для уникнення асоціації ВПО з національними меншинами, стандартний перелік етнічних груп було доповнено іншими соціальними групами¹.

Більшість соціологічних опитувань, що проводилися останнім часом в Україні і використовували шкалу Богардуса для оцінки рівня упередженості приймаючого суспільства щодо ВПО, через специфіку їхньої вибірки можуть представляти регіональні відмінності лише на рівні чотирьох-п'яти макрорегіонів (Ivashchenko-Stadnyk 2017) і, таким чином, є малоінформативними стосовно локальних особливостей в межах кожної області. У той же час, спостерігаються помітні локальні диспропорції в кількості переселенців, переміщених у межах України. Відповідно до офіційної статистики, на підконтрольній українському уряду території Донбасу зосереджено понад 55% усіх зареєстрованих ВПО, у двох сусідніх областях Харківській та Запорізькій — ще 18–20%, у м. Києві — 8–10%. Перевага опитування «Регіон, нація та більше: міждисциплінарне та транскультурне переосмислення України» полягає в тому, що його вибірка була достатньо великою, щоб розглядати ситуацію у кожній області зокрема, й уникаючи зайвих макрорегіональних узагальнень. У нашому випадку це дозволило визначити області з більш високим рівнем соціальної дистанційованості від ВПО та співставити їх із особливостями їхнього розселення.

¹ Опитування громадської думки в Україні наразі не є «національно репрезентативними» у строгому розумінні цього слова, оскільки з міркувань безпеки інтерв'юєрів та респондентів, не проводяться в окупованому Криму чи на територіях Донецької та Луганської областей, які не контролюються українським урядом. Опитування «Регіон, нація та більше: міждисциплінарне та транскультурне переосмислення України» проводилося у всіх областях України та підконтрольних уряду частинах Донбасу шляхом персональних стандартизованих віч-на-віч інтерв'ю, на підставі багаторівневої квотної вибірки (n = 6000, розподіленої пропорційно між усіма областями). Вибірка будувалася за репрезентативними для України найбільшими адміністративними одиницями (областями), типами поселення (від сіл до міст понад один мільйон - відповідно до звітів офіційної державної статистики кінця 2016 року), враховувала статеві та вікові параметри (респонденти віком 18 років і старше). Похибка не перевищувала 2%. Дослідження фінансувалося Швейцарським національним фондом за підтримки фондів: Фонду українознавства, програми Петра Яцика для вивчення сучасної української історії та суспільства, Фонду Володимира Джорджа Даниліва. Дослідницька група: <http://www.uaregio.org/en/network/network-scholars/>.

Якісні дані

У статті використано якісні дані, зібрані у межах трьох окремих досліджень українських ВПО, що розкриває це явище у діахронному вимірі. У першому дослідженні у жовтні-грудні 2014 року було проведено 70 напівструктурованих глибинних інтерв'ю з ВПО на неокупованих територіях України. Місце проведення досліджень включало великі міста, обрані досить інтуїтивно, оскільки на ранній стадії переселення статистика та карти з регіональним поділом локалізації ВПО були недоступними. Воно охопило переважно тих респондентів, які мали можливість самостійно обирати свій напрямок міграції (з Криму у березні-квітні та з Донбасу у травні-червні 2014 року). Мешканці окупованих територій, яких евакуювали переважно як організовані групи восени та взимку 2014-2015 років державні служби України, міжнародні або місцеві волонтерські організації не потрапили у це дослідження. У наступному проекті у червні-серпні 2016 року, було зібрано понад 63 глибинних інтерв'ю з ВПО з Кримського півострова (13 інтерв'ю) та з Донецької та Луганської областей (50 інтерв'ю). Географія дослідження вийшла за межі виключно українських територій і охопила осіб, які переїхали до Росії, Польщі та Німеччини.

Згідно з початковим планом, респонденти як Криму, так і Донбасу повинні були включати дві групи:

- 1) ті, хто виїхав і залишився у вибраному пункті призначення;
- 2) невдалі випадки переселення (ті, хто повернувся додому).

Через високий рівень відчуття небезпеки всі респонденти, які повернулися до Криму, відмовились від інтерв'ю. Припускаючи, що така ситуація може частково бути наслідком недовіри до інтерв'юерів, було запрошено чотирьох інтерв'юерів українського, кримськотатарського, російського (з Криму) та російського (з Росії) походження, але в усіх випадках ситуація була однаковою. У зв'язку з цим інтерв'ю з тими, хто повернувся, проводилися лише на територіях так званих «ЛНР» та «ДНР». Останнє дослідження проводилося в листопаді 2016 – квітні 2018 року на неокупованих територіях України. Він передбачав проведення глибинних інтерв'ю серед ВПО з Криму (16 інтерв'ю) та Донбасу (88 інтерв'ю).

Усі три проекти використовували однакову методологію та процедури побудови вибірки, а також частину питань та тематичних ліній у структурі інтерв'ю. Респонденти обиралися відповідно до аналогічних базових параметрів — статі та віку. Інші м'які параметри вибірки включали національні (етнічні) меншини (євреї, греки, кримські татари, білоруси, поляки), релігійні конфесії (православні УПЦ Московського та Київського патріархатів, протестанти, мусульмани, православні чи християни (без чіткої приналежності), атеїсти). Методом відбору респондентів була «снігова куля», яка передбачала не більше двох інтерв'ю у межах одного ланцюга.

Методологія напівструктурованих інтерв'ю була обрана для більшої гнучкості та створення респондентам додаткової можливості для інтеграції важливого для них досвіду. Такий методологічний підхід був особливо необхідним під час першого проекту, оскільки переселення розпочалося лише за кілька місяців до початку наших польових робіт, і феномен залишався зовсім невивченим. Відкритий

напівструктурований метод опитування було збережено і під час наступних проектів. Респонденти також мали можливість вільно обирати мову інтерв'ю (в більшості випадків це була російська мова, менша кількість проводилася українською мовою). Усі інтерв'юери були двомовними та мали необхідну супровідну документацію на обох мовах. Інтерв'ю транскрибувалися, а пізніше кодувалися і аналізувалися за допомогою програми Atlas.ti.

Рівень соціальної толерантності стосовно ВПО

Як показують соціологічні дослідження, у постевромайданній Україні загальний рівень соціальної толерантності та плюралістичність української ідентичності зросли, а соціальна дистанційованість стосовно різних етнічних/національних груп зменшилась (SCORE 2018, Прес реліз 2018). Виняток становить тільки соціальна дистанційованість стосовно росіян, проте після різкого зростання у 2014 році у подальші роки вона поступово почала зменшуватися. Важливо також, що попри те, що масове переміщення населення внаслідок анексії Криму та збройного конфлікту за Донбас стало для мешканців сучасної України несподіваним викликом, проблема ВПО не сприймається громадянами України як загроза. Для порівняння — у 2012 році 9,8% опитаних вважали, що люди бояться напливу різних груп мігрантів, у 2014 — 13,9%, у 2015 — 15,1%, у 2016 — 20,4%, у 2017 — 13,2%, у 2018 — 12,3%. Між 2014 та 2016 спостерігається неістотне підвищення стурбованості, але до 2018 відбулося повернення до передвоєного рівня (Прес реліз 2018).

Яким ж є ієрархічне положення ВПО з Криму та Донбасу на шкалі соціальної дистанційованості українців?

Відповідно до опитування 2017 року, обидві категорії ВПО респонденти розглядали як таких, що належать до українського суспільства. Лише 0,7% опитаних відмовили б у в'їзді в країну ВПО з Криму, а 1,5% — ВПО з Донбасу. Таблиця 1 демонструє, що в ієрархіях належності обидві групи ВПО займають досить високі позиції (четверта та шоста позиції зі 21-єї запропонованої), але між ними та першими двома групами («українці» та «російськомовні українці») існує 1,5 — бальна різниця. Ці дані також показують, що ВПО не сприймаються як одна нероздільна група, оскільки ВПО з Кримського півострова отримали вищий рівень відкритості, ніж особи, що втекли з Донбасу. У той же час кримські татари як окрема група займають лише 8 місце та позиціонуються нижче, ніж росіяни та білоруси. Аналіз стандартного відхилення свідчить про те, що респонденти у ставленні до ВПО не є однотайними.

Івашченко-Стадник у своєму дослідженні виявила, що «регіональний фактор є найбільш значущим з усіх соціально-демографічних категорій, які впливають на рівень толерантності та прийняття ВПО» (Ivashchenko-Stadnyk 2017: 41). Дані нашого дослідження свідчать, що в ієрархіях приналежності ВПО з Донбасу відчувають вищий рівень соціальної дистанційованості ніж ВПО з Криму скрізь, окрім самих територій Донбасу. Найбільш дистанційованими до обох груп ВПО виявилися області, що належать до історичних регіонів Галичини та Закарпаття, а також Харківська, Сумська і Запорізька області, що представляють Східний макрорегіон, і Хмельницька область

розташована в межах Центрального макрорегіону. Найменший рівень дистанційованості демонструють — Волинь, яку у традиційних схемах регіонального поділу відносять до західного макрорегіону, деякі центральні та південноукраїнські області та підконтрольні українському уряду території Луганської області. Міжрегіональний аналіз моделей соціального дистанціювання показує, що, з одного боку, мешканці Галичини та Закарпаття демонструють вищий рівень упередженості стосовно ВПО з Криму і Донбасу, хоча загальна кількість переміщених осіб там є порівняно малою, водночас жителі цих областей також належать до тих, хто найчастіше декларував ту чи іншу форму допомоги ВПО протягом останнього року. Натомість східноукраїнські області з більш високим рівнем соціального дистанціювання до ВПО демонструють іншу динаміку. Вони сумарно прийняли значно більшу кількість ВПО, проте їхні мешканці значно рідше заявляли про надання підтримки ВПО.

Соціальна дистанційованість стосовно ВПО може також різнитися залежно від сфери, у якій відбувається взаємодія. Значно вищою є готовність громадян України допускати ВПО у приватну сферу (сім'я, друзі, сусіди) або на рівних у робочій сфері. Натомість рівень дистанційованості зростає, коли ВПО опиняються у ситуації уявних працедавців, економічних бенефіціарів (осіб, які отримують в Україні податкові, кредитні чи інші фінансові пільги), чи на керівних політичних посадах (Президента, Міністра, мера). У 2018 році лише 40% населення погоджувалися з тим, що ВПО треба допустити як громадян, які голосують на виборах Президента України, Верховної Ради або місцевих органів влади (Прес-реліз 2018). Отже бачимо, що ВПО у процесі формування нового відчуття приналежності можуть по-різному досвідчувати процеси виключення чи іншування, залежно від регіону, звідки вони переселилися, обраної локації та сфери взаємодії.

Темпоральні виміри приналежності ВПО з Криму та Донбасу

Просторово-темпоральне переміщення

У другій частині нашої розвідки, на підставі глибинних інтерв'ю, ми аналізуватимемо механізми використання минулого ВПО з Криму та Донбасу у процесі артикуляції приналежності на нових місцях поселення і те, навколо яких символічних маркерів та темпоральних вимірів вона розгортається. Які історичні події чи періоди лягають в основу аргументу про приналежність, яких історичних осіб зараховують до «своїх» чи окреслюють як «чужих»/«інших»?

Насамперед у наративах ВПО, помітне накладання ностальгії втраченого в минулому місця т. зв. темпорального переміщення (temporal displacement), та темпоральної міграції (temporal migration), коли час ділиться на «до» і «після» — відколи комфортний і мирний локальний простір раптом перетворився небезпечний осередок запеклого протистояння. На перетині цих двох темпоральних вимірів приналежності постає наратив, структурований за метафоричною формулою «золотого віку», а час до подій, що призвели до переселення, ідеалізується і описується, як безпроблемний і безконфліктний. Виняток становлять тільки оповіді

кримських татар, у яких вони наголошують, що їхня група неодноразово ставала мішенню міжетнічних та міжрелігійних конфліктів, починаючи з часу повернення у Крим.

Незважаючи на помітну присутність ностальгії за втраченим місцем серед усіх груп переміщених осіб, механізм її розгортання у наративах приналежності відрізняється. ВПО з Донбасу часто демонструють відсутність артикульованого інтересу до локальної історії власного міста чи регіону. Простір, що пригадується, частіше маркується через неісторичні локальні маркери (пальма Мерцалова, садкованих скульптур, Донбас-Арена, терикони), сакральні будівлі або соціальні групи (сім'я, друзі, сусіди, колеги по роботі). Найбільш пригадувані історичні маркери локального простору — це пам'ятники, що належать до радянського або радянського українського метанаративів — Ленін, Шевченко, меморіали Другої світової війни. Значно рідше згадуються місцеві історичні діячі — Джон Юз, Стаханов, Стус. Інтерес до локального минулого та історичних пам'яток скоріше проявляється стосовно нових місць проживання.

Внутрішньо переміщені особи з обох регіонів також наголошують, що на початках багато хто почувався загубленим у приймаючих локаціях:

«Когда ты растёшь в одном месте, ты что-то впитываешь на уровне традиций, культуры, всё равно ты понимаешь, что вот это церковь, вот там была такая-то школа, вот тут были, там, партизаны, вот тут было то. Как-то оно тебя формирует. Ты как бы носитель этой информации. А когда ты сюда приезжаешь — это сплошная чёрная дыра» (Warszaw_w_o_Avdeevka_2016).

Залежно від регіону переселення, на відчуття загальної втрати знайомого локального і соціального простору, могло накладатися і відчуття необізнаності з локальними символічними маркерами, адже у сучасних розвідках стосовно механізмів формування та функціонування колективної пам'яті та історичної політики в Україні, неодноразово наголошувалося на наявності помітних регіональних та локальних особливостей (Sereda & Mazuryk 2013; Plohiy 2017; Haidai et al. 2018), які є наслідком боротьби і взаємовпливів різних дискурсивних моделей історичного минулого.

Важливо також пам'ятати, що період інтенсивного переселення з територій Криму і Донбасу збігся з активними трансформаційними процесами, як в офіційних моделях історичної пам'яті, так в локальних меморіальних просторах. Сергій Плохій у своєму дослідженні змін регіональних моделей історичної пам'яті вказує на зсув, який спочатку об'єднав Захід і Центр, а пізніше, під впливом Євромайдану і російсько-української війни, південно-східний регіон почав наближатися до Центру у ставленні до злочинів комуністичного режиму (Plohiy 2017). У період після прийняття нових декомунізаційних законів істотно змінилися символічні ландшафти міст і сіл України. У багатьох локаціях процес знесення радянських пам'ятників і зміни топонімічних назв (в наслідок «Ленінопаду» або пізнішої офіційної декомунізації) збігся з появою нового культу героїв. Цей культ супроводжувався хвилею спонтанної комеморації «знизу», найчастіше у формі «громадських меморіалів» або імпровізованих виставок, що утворювалися самими мешканцями (Sklokina 2018) на честь захисників демократії

в Революції Гідності («Небесної Сотні») чи захисників української незалежності та територіальної цілісності у війні з Росією (воїнам АТО). Всі ці процеси, з одного боку, сприяли утворенню такої комеморативної моделі, яка, вперше з часів проголошення незалежності у 1991 році, об'єднала більшість громадян запропонувавши нові лінії інклюзії,¹ з іншого, створила нові інтеграційні виклики, як в межах самих локальних спільнот, так у їхніх відносинах з ВПО.

Відповідно, локальні символічні ландшафти, куди переселялися мешканця Криму та Донбасу, могли творити фон, як до «відкриття» невідомих сторінок історії, переосмислення історичного минулого і своєї приналежності до ширших спільнот —

«И тебе это непонятно, и ты не понимаешь. Я, признаться, до этого года я вообще не знала, что такое Вольнь. Для меня это была закрытая информация, хотя я четыре года преподавала в Украине историю в школе. На уровне школы это вот так было просто пара строчек в учебнике по истории, которую тихонечко замалчивали» (Warszaw_w_o_Avdeevka_2016),

— так і викликати несприйняття або, в окремих випадках, відторгнення —

«Я туда [Запоріжжя — прим. авт.] приезжаю, мало того, что там через каждый второй балкон висит флаг Украины, каждый третий магазинчик маленький разукрашен во флаги Украины, когда даже у незнакомца спросить время... И если ты вот что-то не так сказал, как-то не так выглядишь, то, ну, мне реально там страшно было. На самом деле страшно. И вот какая-то такая гнетущая атмосфера во всём городе» (Donetsk_w_u_2016).

Остання цитата показує, що відчуження могли викликати не тільки міські середовища, які демонструють регіонально відміну модель історичного минулого, але й символічні маркери присутні в урбаністичному середовищі сусідніх російськомовних індустріальних мегаполісів, наприклад, таких як Запоріжжя.

Інтерв'ю свідчать, що важливим для ВПО механізмом формування відчуття приналежності до нових локацій стали прогулянки і досвідчення міських символічних ландшафтів — подорожі містом, споглядання історичних пам'яток і пам'яток, відвідини музеїв. Таке запізнання з простором і його символічними маркерами дозволило респондентам не тільки відчути свою рутинну включеність у міське середовище і посилити відчуття приналежності (частина ВПО задекларувала, що вже почувалась мешканцями цього міста «харків'янами», «херсончанами» тощо), але й в багатьох випадках відкрити для себе нове знання про минуле.

«Мы жили в центре на улице Артема. Я ж не всё время куда-то бегала. Бывало, что день я просто ходила гуляла. Мне понравилась улица, я ходила, восхищалась архитектурой, читала мемориальные доски. Мне очень нравилось гулять... Я изучала, не изучала, я просто любовалась архитектурой, кто где жил» (Kharkiv_w_o2_Luhansk_2016).

«Посещаю музеи самостоятельно. На исторические здания смотрю, эти... мемориальные доски всякие, памятники архитектуры, вот... Что у города вот

¹ Див.: «МАРА. Digital Atlas of Ukraine» History and Identity Module available at: <http://gis.huri.harvard.edu/contemporary-atlas/revolution-of-dignity/history-and-identity-module.html>.

какое-то историческое прошлое, памятники истории, близость исторических памятников. Мне было просто интересно» (Kherson_m_o_Donetsk_2016).

«До того как мы здесь жили, конечно, мы не интересовались так, слышали, что есть такой город. А вот сейчас, живя здесь, конечно интересуемся историей, потому как я считаю, что надо знать хотя бы немного что-то о том месте, где ты живёшь. А, тем более, вот лично мне история нравится, и читаем, смотрим» (Russia_Tumen_m_o_2016).

«Це було в листопаді — місяць музеїв я ці всі музеї вже пройшла, мабуть. Мені подобається на Рольовій, де оці всі картини, якось людям не подобається, а мені подобається. Ну, мене тільки мурижить, що там росіяни будували. І тому, мене воно зупиняє в цьому питанні. І якісь там великі гарні будинки побачити — це ж історія» (Warszaw_w_o_Sevastopol_2016).

Процес освоєння внутрішньо переміщеними особами нового локального простору відбувається не тільки на рівні індивідуального досвідчення простору, але й через взаємодію з приймаючими спільнотами. Як приклад, можна назвати проекти волонтерських, освітніх середовищ або окремих місцевих адміністрацій, скеровані на полегшення переміщеним особам цього процесу, шляхом організації екскурсій, публічних лекцій та інших креативних заходів (наприклад, тролейбуси з фотовиставками «місто тоді і тепер»).

«Ну когда мы с мужем ходили на лекцию... у вас в исполкоме была лекция о Херсоне, о его исторических памятниках, о зданиях. Потом мы выскочили и побежали эти здания находить. Потому что настолько были интересные фотографии, что мы их сами нашли» (Kherson_w_o_Donetsk_2016).

«Я когда приехала в город Харьков и меня пригласили на экскурсию. И очень много начали говорить ну, вот по центру вот этот где он жил, где Бекетов строил, как зять, здание и так далее. Тогда, я только тогда впервые начала читать и смотреть именно кто такой Алчевский. Хочу сказать, город Харьков с точки зрения получается пока очень грамотно сохранили историческую ценность, именно историческую ценность» (Kharkiv_w_y_Pervomaisk_2016).

У описах приналежності ВПО з Донбасу помітною є слабоартикульована регіональна ідентичність — ті, хто переселився у контрольовані українським урядом райони Донбасу, не відчувають себе більш прив'язаними до простору ніж ті, хто переселився в інші міста чи містечка України. Лише поодинокі респонденти окреслюють себе як «дончан». Для них важливим вирізняючим маркером є приналежність до «міської цивілізації», інколи радянський етос шахтарської праці, який культивувався у родинних наративах:

«Да история, она... как-то у всех моих родственников, они все переехали... Вот мои бабушки, дедушки они переехали сюда. И дедушка мне еще рассказывал как они жили молодые и красивые, как он работал в шахте. Шахтеры они трудолюбивый народ, в основном, тут все потребители шахты» (Dobropillia_m_y_Marievka_2016).

«Ну о том же стахановском движении, как воевали наши родственники и, как трудились здесь» (Stakhanov_w_o2_2016).

Хоча шахтарі та робітники описуються як історично важливі соціальні групи на Донбасі, але більшість респондентів уникають прямої ідентифікації з ними, а іноді демонструють чітке відокремлення від них. Водночас більшість респондентів з Донбасу розкривають свою приналежність саме через соціально-професійні або поселенські маркери («житель города, а не огорода») і значно рідше через реферування до позиції у сторонах конфлікту («проукраїнської» чи «проросійської»/«просепаратистської») чи національних маркерів (у абсолютній більшості випадків окреслюючи себе як українців). Для багатьох важливим фактором побудови їхньої приналежності є те, що вони не вирізняються на фоні локальних спільнот більшості українських міст. Міський простір для них найвідоміший і найближчий (включно з великими західноукраїнськими містами). Тому інтеграція в інші українські міста характеризується як культурно безпроблемна (наявність української мови у просторі Львові помічається, але не проблематизується). Натомість простежується чітка диференціація від селян чи мешканців невеликих містечок.

Для ВПО з Криму прив'язка до регіону та локальних семіотичних ландшафтів, втрачених внаслідок переміщення, становлять важливу частину їхнього нарративу приналежності. Деякі з них навіть використовують виокремлюючу для своєї групи назву — «крымец». З їхніх інтерв'ю можемо виділити два способи побудови локальної ідентичності. З одного боку, ті респонденти, які ідентифікують себе як етнічних росіян чи українців, схильні артикулювати локальний патріотизм через інклюзивні формули та уникати чіткої етнічної або історичної прив'язки регіону.

«Они много чего не знают, те, которые понаехали, мы знаем и гордимся, да, вот вот, мы крымцы, тут есть наша разница. Вот даже где-то у нас есть разногласие, но в общаке мы любим нашу землю, мы любим наши камни. Я люблю мой Крым, это мой Крым. Когда там начали выпендриваться, там, Крым — це Украина, Крым — це Россия, то Крым татар. Крым — это Крым. И Усик был прав, надо начинать с любви своей земли, полюбить свою землю, мы любим свою землю. Крым — это Крым, а потом уже в составе чего-то остального. Мы это дело никогда не оставим. Но Крым, в первую очередь, — это Крым» (Kherson_m_o_Sevastopol_2016).

Іншу групу становлять кримські татари. Вони демонструють наявність усталеного історико-культурного нарративу з детальними описами кримськотатарських локально-символічних просторів та кримськотатарської історії —

«Мы о своей истории рассказываем. Так, как мне передавали любовь к Крыму и всё это рассказывали, начиная от того, что у нас была своя республика, что у нас было ханство мощное такое, заканчивая, какие у нас были груши, яблоки, мы тоже по-своему это детям передаем. У нас сопоставление в разговоре всегда проходит со словами любви к родине, к Крыму» (Kyiv_m_o_Pionerskoe_Simfrn_2016)—

де локальне і етнічне творять основний стрижень навколо якого структурується відчуття їхньої приналежності (Soboleva 2011), що часто також будується за принципом свідомого наголошення власної інакшості.

«Ну, не знаю, я взагалі дуже люблю свою кримську ідентичність, вона для мене важлива, я сама часто кажу про те, що я кримчанка. Ну і напевно, це значить,

що мені немає з цим проблем, у мене, бо мене це не лякає» (Kyiv_w_y_Simferopol_2014).

«Я хочу, чтобы они видели, что я — не местный, потому что у людей возникает много вопросов: и о религии, и о культуре народа, и о традициях, и о питании. Им нравится, когда что-то сготовишь, допустим восточная кухня. Я понял, что людям здесь нравится, если они спрашивают, интересуются. Это же не плохо. Рассказываю то, что знаю. Показываю то, что умею» (Lviv_m_o_Zarechnoe_2014).

«Ту часть, которая национальной автономной культуры, мы как народ сами несем в себе» (Kyiv_m_o_Pionerskoe_2016).

На відміну від кримських татар, респонденти з Донбасу розглядають себе як невід'ємну частину українського соціуму, в першу чергу через апеляцію до своєї громадянської приналежності та прав, і уникають можливого позиціонування себе як інших, наголошучи на потребі визнання себе як групи, як відчуває себе «вдома» у «своїй» країні.

«Мені здається, якщо я громадянин України, я маю право проживати на будь-якій території, на всій території України. Я не відчуваю себе біженцем. Так скажімо. Особисто я не вважаю себе біженцем. Не хочу навіть роботи собі статус біженця тому, що мені здається це якась принизливо звучить. Людина яка живе в Україні і переїжджає просто в інше місто, він не повинен вважатись біженцем, він повинен вважатись громадянином України» (Kyiv_m_y_Doneck.doc).

«Я житель Украины. Если я приехал, то я приехал. Никакой я не переселенец. Я житель Украины. Всё! И могу жить, где считаю нужным. И Конституция не запрещает нам так жить. Поэтому когда говорят переселенец — не переселенец. Я просто приехал в этот город и хочу здесь жить» (Odesa_m_o_Donetsk_2014).

Темпоральні міграції

Згадані вище процеси підштовхують ВПО також і до переосмислення власної приналежності до ширшої спільноти — української політичної нації, де соціальний час та минуле стають джерелом інтерпретаційного ресурсу, навколо якого вибудовується відчуття належності або відчуженості до «свого» простору чи країни через реферування до тих чи інших символічних маркерів, подій або історичних осіб. Вони звертаються до минулого як до координат, які допомагають їм окреслити свою приналежність —

«Родилась в шестьдесят четвёртом году, то есть я застала ещё Советский Союз. Вот когда разрушили..., ну, произошло разделение Украины с Россией, Вы знаете, получилось так, что у людей как бы отняли вот это всё, во что они верили, и взамен им не дали ничего» (Khar_w_o_Gorlovka_2014), пояснити сучасні події — «ситуация напоминает абсолютно революцию тысяча девятьсот семнадцатого года», або здійснити ностальгійну втечу від реальності — «бабушки, у них ностальгия по молодости, они вспоминают про войну в первую

очередь, про Советский Союз, как хорошо было там жить, ну это стандартное такое» (Kyiv_w_y_Donetsk_2016).

З інтерв'ю з ВПО бачимо, що у процесі вибудовування приналежності до ширшої спільності головними моделями історичного минулого, навколо яких розгортаються інтерпретаційні «війни» є українська національна, українська радянська та російська імперська. Одним з ключових історичних періодів, до якого звертаються респонденти — радянський період, особливо події Другої світової війни, проте їхні інтерпретації різняться. Цікаво, що не тільки на пост-радянському просторі інтерпретаційні війни за право приналежності до суспільства вибудовуються навколо подій Другої Світової війни. М. Скей (2014) показує, що подібні історичні аргументи стають важливим маркером права приналежності до британського суспільства.

Для більшості переселенців з Донбасу темпоральна локалізація приналежності вибудовується навколо радянського періоду та типових тем радянського історичного нарративу. Респонденти декларують, що у попередні періоди в сім'ї розмови на історичні теми були досить рідкісними, а спогади старших членів родини часто зводились або до ностальгійних розповідей про переваги життя у радянський час з наголосом на їхні соціально-професійні досягнення у радянській системі або до глорифікаційних розповідей про досвід участі у Другій Світовій війні.

«Ну, так особо нет. Бабушка немножко рассказывала потому, что она сама из-под Белоруссии, с Гомеля. Прадедушка у меня, получается, был в партизанах. Еще воевал, еще с Щорсом воевал. Вот. Поэтому она больше как-то рассказывала за него. Вот. Как вот в партизанские времена было. Как бабушка лечила наших этих самих партизан и военных во время Второй мировой» (Crimea_w_o_Donetsk_2016).

«Дедушка у меня погиб в Великую Отечественную, во Второй Мировой, правильно говорить. Вот. А бабушка, естественно, о чём я её спрашивал, рассказывала» (Kherson_m_o_Donetsk_2016).

«Ну конечно, я и о войне очень много слышала рассказов от своей бабушки» (Kherson_w_y_Kirovsk_Luh_2016).

Тут, з одного боку, простежується ностальгія за радянським укладом життя і побутом, яка, особливо серед старших респондентів, стає джерелом дистанціювання від сучасного соціуму і втрати відчуття приналежності до нього.

«Бывает, да, бывает бабушки, дедушки поднимут эту тему. Там начинают вспоминать, а вот как было и как сейчас. И эта тема обсуждается. Рассказывают какие парки были раньше в Луганске большие, красивые, вот, какие аттракционы там, танцплощадки какие были, летние площадки там, оркестры какие, раньше живая музыка играла, танцы по вечерам какие раньше были. Вот. Ну, и как сейчас стало» (Luhansk_m_y_2016).

«Знаете, как родители говорят: «Мы в Советское время жили, конечно, лучше чем сейчас.» Это да. Это вот то поколение людей, многие так говорят, многие» (Luhansk_w_y_2016).

З іншого, респонденти декларують, що недавні події підштовхують їх частіше звертатися до тем, що попередньо замовчувалися у родині, до них належали спогади про «проблемне» етнічне походження (грецьке, польське тощо):

«У нас, в принципе, эта тема никогда не поднималась, мы всегда как знали с детства, что нам в школе рассказывали. И мы знали, что греки... у меня бабушка с сестрами на украинском языке разговаривала» (Odesa_w_y_min_Mariupol_2016).

«У деда была фамилия Сорочинский, он в польской армии воевал, ну как бы. Ну когда польскую армию расстреляли и сделали советскую польскую армию, типа, при освобождении» (Kharkiv_m_y_Stakhanov_Luh_2016),

сталінські репресії, розкулачення, Голодомор:

«У меня отец пережил Голодомор, и голод сорок седьмого. Все это я знал. У меня один дед в Сибири сидел десять лет, второй дед восемь лет в Сибири по пятьдесят восьмой статье. Ну просто могу сказать, что отец мне всегда говорил, что мы козацкого рода с Полтавской области. Не было такого, как, я там, националист, и еще кто-то, ну обыкновенно жил, как и все. Но я это все знал и знал, что говорить этого нельзя. Отец подвыпил, проболтался, рассказал всю правду. Потом на другой день говорит: «Ты ж никому не рассказывай». Ну, значит нельзя рассказывать» (Lviv_Donetsk_m_61_2017).

«Они не говорили об истории. Они говорили о своей жизни, которая припала на очень тяжелый период. Есть некоторые семейные тайны, которые сплывают сейчас в связи с тем, что можно о чём-то говорить. Голодомор. Там многие рассказывают, что его не было. У меня где-то пол семьи ... понимаете?» (Russia_Salexard_w_o_2016),

а також — особливості життя під німецькою окупацією, перебування у концтаборі:

«А бабушка она всю оккупацию была в Донецке, и вот тогда от нее я впервые услышала, для меня, как для пионерки когда было странно когда говорят о войне. Она рассказывала о хороших немцах, которые были у нее на квартире, которые носили продукты, которые и так далее, и так далее, разные в общем было. Она рассказала как в оккупацию люди работали в Донецке и что ходили троллейбусы и трамваи, работали театры, для меня это вообще было дико. Ну как же, это война, враги» (Kyiv_w_o_Donetsk_2016).

«Они зациклены, конечно, на советской истории, но при этом глаза то есть у всех. У меня один дед был в концлагере. Молчал все время, потому что это было плохое пятно на биографии. Я так и не добился там каких-то рассказов с истории, кроме как советской истории» (Kyiv_m_o_Donetsk_2016).

Поява у сімейних наративах «забутих» тем, які часто з'являються як реакція на події, має кілька функцій. Перше — це «винайдення» забутого етнічного походження (мешканцями Донбасу) для полегшення процесу переселення за сприяння національно-культурних товариств на українські терени (або за її межі). Водночас замочувані сюжети з сімейною історії стають джерелом нових маркерів приналежності, які можуть бути важливим аргументом «свійськості» у нових локальних спільнотах.

Частина респондентів декларує також переосмислення або виразне дистанціювання від моделей темпоральної приналежності та трактування історичного минулого, які вибудовують інші члени сім'ї. Найчастіше переосмислення зазнають як загально-ностальгійні радянські наративи —

«Да, у них Советский Союз в голове. А знаете, как старый, старый анекдот, когда бабушка говорит: “Внучок мы при Сталине хорошо жили и спина не болела, и хлопцы любили”. Ну вот типа того — Советский Союз» (Kherson_m_o_Sevastopol_2016), —

так і події чи канонічні фігури з радянського минулого, які протиставляються новій моделі приналежності:

«Всегда же было, с пупышка нас воспитывали, что Ленин... Значочки нам давали. Ленин! Ленин! Памятники как идол какой-то. Я, ей-богу, а это нормально воспринимала. Потом же памятники эти начали рушить, не только два года назад, а еще раньше. Я, честно говоря, не понимала этого. Кому помешал железный или какой-то там бюст? И начала читать не ту литературу, а открывшиеся документы, которые появляются. С людьми разговаривать. Раньше молчали... Теперь я понимаю, что надо было это всё делать. Может быть, не так, что прилетела орава, а цивилизованно это надо было делать» (Kharkiv_w_o2_Luhansk_2016),

«Вот сейчас начинаешь разбираться, и думаешь, что а это кто, а этот чем, как это все? Нам в школе преподавали совсем другое. Но, опять таки, тогда был Советский Союз, когда я в школе училась. В принципе, у нас и Ленин был хороший человек, и Сталин тоже. И: А Ленин для Вас как герой положительный или отрицательный? Р: Теперь уже отрицательный, конечно же. Тогда был положительный, видите, как мы меняемся, мы меняемся согласно тому, как нам преподносят историю» (Kherson_Crimea_w_o_2016).

Сильний емоційний зв'язок між індивідуальними/родинними та колективними спогадами про Другу Світову війну, структурованими згідно з радянським міфом Великої вітчизняної війни, означає, що цей міф все ще лишається одним з центральних маркерів ідентичності для багатьох мешканців Донбасу. Відповідно, він часто стає ключовою лінією напруги та (пере)осмислення у розповідях преселенців.

«У него хватило мужества признать, что Сталин был убийцей и, что это путь в никуда. А как выпьет, вообще такое начинается! Там — “мой дед воевал”! Ну и воевал? Попробовал бы тогда ... А то что Украина не хотела воевать в этой войне, сколько людей сдалось сразу же с первых дней войны. Вскрылись такие факты, которые говорили, об обратном, о том, что они куда угодно шли бы, к черту на рога, только не к Сталину. Ну, для этого надо хотя бы что-то пытаться знать. Вот так. Вот относительно войны, у меня был такой переломный момент» (Donetsk_w_58_Donetsk).

Саме навколо реінтерпретації радянського глорифікаційного наративу про «Велику вітчизняну війну», переоцінки її основних подій, діючих осіб вибудовується нове відчуття приналежності.

Для значної частини опитаних мешканців Криму і Донбасу найпотужнішим маркером, який визначає приналежність до своїх або чужих, став ще один сюжет

пов'язаний з цим періодом — це негативний образ представників українського націоналістичного підпілля періоду Другої Світової війни (бандерівців, або Бандери, як їхньої персоніфікації).¹ Однак процеси переосмислення цього історичного сюжету мали дуже різноскерований характер. Одні респонденти описували зміну настанови до звичного для радянського нарративу негативного образу бандерівця на підставі родинної історії:

«Мы воспитаны были на той классической истории советской. Отец... тем более, раньше обязательно надо было в коммунистической партии быть. Поэтому мы были именно так. За последнее время происходит просто ломка мировоззрения. Сейчас мы больше стали обсуждать, что было раньше. С той же самой царской семьей, коммунистами, что было на Западной Украине с теми же бандеровцами. Это взрыв мозга. Оно не именно за последние два года, оно и раньше начиналось, но как-то оно оказалось катализатором всей этой ситуации» (Kharkiv_w_o_2016_Luhansk).

«У меня все прадедушки воевали на стороне Красной армии. Вот. Один, вот отец тётки, у которой я жил, вот, он лично в 15 лет записался в 44-ом году воевать, именно, с ОУН-УПА. Он, кстати, рассказывал, был случай, когда им сказали, что вот в церковь загнали бандитов и сказали расстрелять. А они слышат крики там женские крики, детские крики. Но они всё-равно выполнили приказ. Он это подтверждает, но тем не менее он всё-равно на стороне коммунистов был до последнего момента» (Kyiv_m_y_Donetsk_2016).

Інші рефлексували стосовно нових ліній напруги, які створює цей маркер в межах українського суспільства. Як показують інтерв'ю, в очах деяких респондентів, сучасні події в Криму та на Сході спричинилися до перенесення і поширення образу Бандери на все українське суспільство.

«Населення зовсім по-іншому сприймає Україну. Іноді коли телефонуєш, кажуть тобі “бандеровці”, “кляті бандеровці” там закрили там цей пропускний чи щось таке» (Lviv_w_o_Stanytsia_Luhanska_2016).

«Вони проявляються в таких заявах, що я зрадник, що переїхав... як вони називають, Україну...“Бандерштат”. Грубо звичайно, але так вони називають» (Kher_m_y_Ivanivka).

З іншого боку, переоцінка основних подій та агентів глорифікаційного нарративу про “Велику вітчизняну війну” може також провокувати відчуження від сучасної української держави людей, які вибудовують свою приналежність навколо українсько-радянського нарративу:

«Действия украинской власти — не знаю даже, ихние действия для того, чтобы посеять ненависть у людей, чтобы вытравить все... до переименования улиц, городов. Если люди жили на таком-то проспекте, значит, его надо переименовать в Бандеровский проспект. Понимаете? Все делают для того, чтобы люди их не любили, чтобы люди ненавидели это правительство. Поэтому у меня такое отрицательное отношение к этой власти» (Donetsk_w_70_2017).

¹ Докладніше про особливості формування цього образу та практик комеморації див.: Yurchuk 2017b; Zaitsev 2015; Balynsky et al. 2010.

«У нее окна на другую сторону выходят и она говорила “мне кажется я вижу бендеровцов” — это было на ровном месте, там никого не было... Украинское государство — оно плохое, когда ты их защищаешь, то сразу же становишься бендеровцем» (Kyiv_w_u_Donetsk_2014).

Одночасно частина респондетів описує ситуації, коли ярлик «бандерівець» ставав ключовим маркером, активного іншування і «виштовхування» зі спільноти людей з проукраїнською позицією.

«На улице, если ты что-то говорил украинское, ты сразу автоматически становился “бэндеровцем”, каким-то там врагом, каким-то изгоем и шли маты, угрозы в твой адрес там» (Kyiv_m_u_Севастополь_2014).

«Дев’яте березня, ми біля пам’ятника [Шевченкові] зібралися. Народ зібрався почитати вірші. Ну, ми ж українці, і були з прапорцями, з якимись книжками. А прийшов “руський мір”. Прийшли з чим? З такими арматурами, я ж сама бачила це все, вони ж прийшли з нагайками. Ми словами, а вони на нас оцими своїми батогами. І потім іще звинуватили, що там, понаїхали бендеровці. Спробуй їм щось сказати, щось не так. Я зрозуміла, що батьківщина це все ж таки не місто де ти народився, це не будинки, це не ліс, не море, да, які я люблю. Це все ж таки люди, які тебе оточують. І це неможливо! Ці люди, які мене зрадили, я не можу повернутися до них» (Warszaw_w_o_Sevastopol_2016).

«Окружение, особенно на работе и соседи тоже как-то так отличились активностью, а то там буквально уже первого марта меня объявили “бандеровкой-фашисткой”, человеконенавистницей те люди, с которыми у меня были достаточно приятельские..., рабочие отношения. Я по мере возможности помогала в разных аспектах жизни. А кто-то отвернулся, перестал здороваться, кто-то в последствии стал доносить на меня и так далее» (Zaporizhzhia_w_46_2017_Crimea).

Бачимо, що образ «бандерівця» функціонує в уявленні населення регіону не стільки як історичний об’єкт, до якого реферують у процесі пояснення минулого, скільки є ідентифікаційним маркером приналежності або ж вирізнення та іншування. При цьому підставою для іншування і заперечення приналежності може бути не тільки демонстрація інших ідеологічних позицій (проукраїнська позиція — приналежність шляхом вибору), але й сам факт переміщення на підконтрольні українському уряду території (приналежність шляхом виключення). Відповідно ВПО з Донбасу можуть опинитися у ситуації подвійної ізоляції, коли частина мешканців непідконтрольних територій іншує їх як «зрадників-бандерівців», а приймаючі спільноти як «сепаратистів» (Bulakh 2017). З іншого боку, частина населення, що залишається на непідконтрольних українському урядові територіях, може формувати відчуття відчуженості від українського суспільства (незалежно від їхньої етнічної приналежності чи ідеологічних поглядів) через узагальнене ідеологічне асоціювання її з бандерівським рухом.

Як показує наше дослідження, ВПО кримськотатарського походження становлять окрему групу, яка демонструє власну етнокультурну специфіку у побудові наративів приналежності на нових місцях поселення. Особливими є також символічні маркери та темпоральні виміри, навколо яких вони розгортаються. Маючи досвід

тривалого переслідування, кримські татари виробили вміння зберігати і передавати історію своєї групи через сімейні історичні розповіді. Це вміння вони демонструють і у ситуації нового вимушеного переселення. Їхні сімейні розповіді часто структуруються як оповіді, що пов'язують між собою багато історичних подій та періодів з поза сімейної історії, зокрема періоди Кримського ханства, Османської та Російської імперії, радянської історії.

Подібно, як і для більшості переселенців з Донбасу, для кримських татар темпоральна локалізація приналежності вибудовується навколо радянського періоду, проте основу складає антирадянський віктимізаційний наратив. Вузловим маркером, навколо якого став період сталінської депортації 1944 року. Спогади про цю подію становлять основу сімейних історій:

«История и Второй Мировой войны, и депортации наших же предков, получается... У меня даже дедушка мой и с бабушкой покойной моей депортированы были в сорок четвёртом. Дедушка нам тоже постоянно очень часто рассказывал истории, мама рассказывала истории, услышав от своих родителей. Даже на работе, и даже сейчас и то у нас разговор порой бывает дома. От дедушки с бабушкой мы всегда слышали депортацию нашу, всегда, как было тяжело на тот момент, их месяц почти везли в Среднюю Азию» (Kyiv_w_y_Bakhch_2016).

«Она одна, но там есть родственники, очень много родственников, ее возраста, ей уже за 60, которые ни в коем случае уже не хотят. Они говорят: «Мы выйдем отсюда под дулом автомата. Вот, пока нас снова, как в 44-м не придут снова депортировать, мы отсюда никуда не уйдем». Вот так» (Lviv_m_o2_Bakhchisarai_2016).

«Мой прадед, он был голова Алушты. Его расстреляли матросы эти красные. Поэтому такое вот восприятие было. Негативное. А по маме дяди были депортированы, еще раскулачены и депортированы все ее дяди. А бабушка, она/ее выдали замуж за такого парня, который не попадал под раскулачивание. И вот она так и осталась. Вот. А вся их семья была раскулачена. Вот про, про Крым, про наш народ рассказываю то, что я знаю, передёргивания в истории поправляю» (Kyiv_m_o_Simferopol_2016).

Натомість, «замовчувані» сімейні наративи, за словами респондентів, включають розповіді про співпрацю з радянським режимом.

З інтерв'ю помітно, що кримськотатарський історичного наратив, структурує їхнє відчуття приналежності навколо відчуття символічної травми, де з центральною депортаційною темою переплітаються інші референтні точки з минулого (захоплення Криму Катериною II, голод 1929 р.) і сучасного (анексія Криму у березні 2014). Це також робить його більш відкритим на включення елементів українського віктимного (Голодомор 1933–34 років) або націоналістичного дискурсів (героїчний образ Бандери).

«Самым негативным в истории нашего Крымского ханства была аннексия Екатериной Второй в 1783 году. Российская аннексия. Это самое негативное, что положило начало уничтожению нашего народа. Второе негативное — это 1933-й год, когда Голодомор коснулся Украины. Массово Голодомор был в

Украине, но в Крыму тоже. Я могу перепутать годы, но мне отец рассказывал тогда Голодомор унес десятки тысяч людей. Ну и следующий момент — это депортация, когда весь народ обвинили в предательстве, в измене. Депортировали, это геноцид» (Kyiv_m_o_Pionerskoe_2016).

«Критикуют Ющенко, але щодо історії України, він вперше почав... Все почало впливати — геноцид, як, наприклад, коли був Голодомор в тридцять третьому, в тридцять четвертому. Це вперше, я цього не знала. З цього голодомору, розумієте, це почалось, коли на слуху, коли люди почали “не забувайте”. І тоді мені бабуся сказала, що в двадцять дев'ятих роках був великий голодомор в Криму. І тобто воно почало впливати» (Lviv_w_y2_Evpatoria_2016).

«Ой, наверное, Богдана Хмельницкого могла бы выделить. Вообще нравятся патриоты. По-моему, вот он патриот. Опять таки, я очень хорошо истории не знаю. Ну, как бы знаю, что он хотел, чтоб Украина была единая. Кто еще там? Бандера... Опять таки, я плохо знаю историю, наверное, Бандера, тоже он... Не знаю, вот так говорят, что он хотел единую Украину, независимую» (Kherson_Crimea_w_o_2016).

Одночасно з тим простежуються механізми «вписування» кримськотатарського нарративу приналежності до української політичної нації через негацію радянського досвіду у поєднанні з реферуванням до символічних маркерів, подій чи історичних осіб українського національного пантеону (Богдана Хмельницького, запорізьких козаків, В'ячеслава Чорновола, Помаранчевої революції, Євромайдану тощо), а також наголошення на спільних історичних досвідах.

«По Украине буквально на прошлой неделе мы ездили в Конотоп, по Меджлису, я там представлял Меджлис. Конотопская битва, когда собрались в коалицию украинские, польские и крымско-татарские войска и дали отпор москвичам, московскому войску» (Kyiv_m_o_Simferopol_2016).

«Для меня самым важным является этот обелиск, стела на Майдане, он символизирует для меня сам Майдан, что там происходило. Этот Майдан Незалежности — он меня очень волнует, для меня это самый главный памятник в Киеве. Кроме того, я очень радуюсь, когда вижу памятники Шевченко, известным украинским писателям-националистам. Очень был рад, когда назвали город Бандеры, такие названия. Признание тех людей исторически, которые положили свою жизнь за сегодняшнюю Украину, которых советская власть пустила в забвение и даже сделала врагами народа. А практически это самые патриоты, самые лучшие выжимки из украинского общества, народа. Я думаю, это для меня самое важное» (Kyiv_m_o_Pionerskoe_2016).

У темпоральних локалізаціях приналежності ВПО виділяються ще дві значущі події, які належать не до радянського минулого, а до сучасного пострадянського періоду. Одна з них є значимою тільки для ВПО з Донбасу — це чемпіонату з футболу Євро-2012 і часто маркує для них точку відліку у нарративах про «золотий вік». Ця подія одноставно розглядається як найвищий пік досягнень (що позначилося і на добробуті більшості респондентів), а також є знаковою для його вписування (а також локалізації власної приналежності) до європейського простору («стало як в Європі»).

Інша — Євромайдан/Революція Гідності, слугує маркером розриву нормальної темпоральності, початком радикальних змін:

«Назрівала ця криза: економічна, політична, соціальна. І вилилося це в рух Майдану. Треба було обирати шлях євроінтеграції або цей... Митний союз. І потім вже воно покотилося як такий ком, куля» (Lviv_w_ser_Donetsk_2014),

«Сначала его как-то не очень серьезно воспринимали этот Майдан, а потом... и у нас народ четко разделился в то время — те, кто не воспринимали Майдан, и у меня был водораздел, лично у меня был водораздел» (Zaporizhzhia_m_56_2017_Stakhanov»,

і, часто віктимізаційним маркером групового поділу чи іншування, для переміщених осіб як з Криму, так і Донбасу:

«Батьки з міста тікали в силу нашої проукраїнської позиції. Тобто ДНР спершу зацікавилася мною через активність ще у лютому під час Євромайдану, ну і по Донецьку... Власне, я попав в січні місяці в ті їх списки... вони виставили. В мене там почьотне 32 місце з адресою» (Lviv_Donetsk_m_y_2014).

«Тринадцятого року ще влітку там і осінню я вже на Майдані був. Але от я вже приїжджав в Дебальцево і ми мали зустрітися з однокласниками і все так на рівні жартів “бандерівець, ха, ха, смішно”. Я розкакую, що ніяких бандерівців немає. Ніби люди розуміють, що це всьо жарти, але потім після Майдану якось стало не жартами і всі однокласники стали вдруг раптом різко негативно до мене відноситися, думають я проукраїнської позиції, оскільки я там був на Майдані і виставляв якісь публікації в соціальних мережах, то найкращі друзі, якось в момент перетворилися на ворогів» (Lviv_M_21_2017_Debalcevo).

«Мы пережили трагедию в виде Евромайдана, в плане убийства людей, крови пролитой за страну, а вот то, что происходило в Луганске, выглядело как абсолютно театрализованная постановка. Девятого мая... у нас на выезде из города стоит памятник “Боям за Луганск во время Второй Мировой войны” — обычный танк “Т-34” на постаменте. Его запустили и он проехался по центральным улицам города. Ничего более театрализованно, чем памятник-танк едзящий по городу и быть в принципе не может. Это тоже было как-то слишком не по-настоящему, особенно для людей, которые выросли уже в независимой Украине. А дальше уже один с бывших травмирующих элементов, это я попал в плен к сепаратистам, провел некоторое количество времени в подвале захваченной Областной администрации» (Lviv_M_24_2017_Luhansk).

Відповідно Євромайдан/Революція Гідності стає тією важливою точкою відліку, навколо якої часто структуруються розповіді ВПО про події та процеси, які відбувалися у їхніх регіонах, і, які в подальшому призвели до вимушеного переселення або через несприйняття існуючої ситуації у їхній локації, або через їхнє активне іншування з боку локальної спільноти, або через ескалацію конфлікту і загрозу їхньому фізичному існуванню. Незалежно від займаной позиції, для багатьох з них, Революція Гідності стала значущим чинником (пере)осмислення власної приналежності та важливим маркером формування нових ієрархій групових лояльностей, як в межах українського соціуму, так і за його кордонами.

Висновки

Незважаючи на очікувану ескалацію групових поділів та різкі зміни в усталеному ландшафті соціальних та національних ідентичностей, пов'язні з активними політичними протестами у період Євромайдану, анексією Криму та початком затяжного збройного конфлікту на Донбасі, український соціум, протягом останніх кількох років, демонструє достатньо високий рівень відкритості та толерантності стосовно більшості досліджуваних груп, включно з внутрішньо перемішеними особами зі Сходу та Криму. Українці засвідчили готовність до громадської взаємодії та підтримки ВПО на місцях, що мало б полегшувати процеси їхньої адаптації. Відповідно, як показало наше дослідження, відчуття приналежності, яке вибудовують ВПО з Криму і Донбасу у своїх нових локаціях, найчастіше має характер саме приналежності за вибором. Проте рівень відкритості та готовність до взаємодопомоги є неоднорідними і мають свою регіональну та групову специфіку. У статті розглядаються ситуації, коли історичне минуле стає джерелом виключення чи Іншування.

Важливою, об'єднуючою ВПО з Криму та Донбасу рисою є те, що у процесі реартикуляції приналежності на нових місцях поселення, вони активно мобілізують як внутрішню сімейну пам'ять, так і власні знання про історичне минуле. Одночасно їхні уявлення про історичне минуле зазнають подальшої трансформації і переосмислення у процесі досвідчення нових міських просторів та їхніх символічних маркерів. Незважаючи на помітну присутність ностальгії за втраченим місцем серед усіх груп переміщених осіб, механізм її розгортання у наративах приналежності відрізняється. Для ВПО з Донбасу значущу роль, навколо якої вибудовується відчуття приналежності, становлять урбанізаційно-професійні ідентичності. Важливо також, що адміністративні радянські кордони, які перетворилися на пострадянські державно-політичні кордони України, є важливішими у формуванні їхнього відчуття приналежності, ніж етнокультурні чи регіональні маркери. Натомість, для кримських ВПО — локально-регіональна прив'язка до Криму (а для кримськотатарської спільноти ще й етнокультурна) є такою самою мірою важливою, як і відчуття приналежності до ширшої національно-політичної спільноти.

Дослідження показало, що у темпоральній перспективі приналежність ВПО вибудовується переважно навколо радянського періоду, проте одні і ті самі події чи історичні персоналії можуть творити, як маркери приналежності, так й іншування чи переслідування. Зокрема, кримськотатарська спільнота вибудовує своє відчуття темпоральної приналежності через віктимний наратив, що центрується навколо сталінської депортації 1944 року та негативного ставлення до радянського періоду (до яких додаються й інші травматичні події з Російського імперського минулого та сьогодення). Одночасно з тим, простежуються механізми активного "вписування" кримськотатарського наративу приналежності до української політичної нації шляхом селективного включення історичних подій чи осіб, що є маркерами українського віктимного або націоналістичного дискурсів.

Bibliography:

- Balynsky, Ihor, Hrytsak Yaroslav, Amar, Cyril Tarik (Eds). (2010). *Strasty za Banderoiu*. Grani-T: Kyiv.
- Bhabha, Homi (Ed.). (2013). *Nation and narration*. London, New York: Routledge.
- Billig, Michael. (1995). *Banal Nationalism*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Bogardus, S. Emory. (1933). A Social Distance Scale. *Sociology and Social Research* 17: 265–271.
- Brubaker, Rodger. (2006). Immigration, citizenship, and the nation-state in France and Germany. In *The Migration Reader: exploring politics and policies*. Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 406–437.
- Bulakh, Tania. (2017). Strangers Among Ours: State and Civil Responses to the Phenomenon of Internal Displacement in Ukraine. In Pikulicka-Wilczewska, A. & Uehling, G. (eds.) *Migration and the Ukraine Crises. A Two Country Perspectives*. Bristol: E-International Relations, 49–61.
- Calhoun, Craig. (1999). Nationalism, Political Community and the Representation of Society: Or, Why Feeling at Home is not a Substitute for Public Space. *European Journal of Social Theory* 2(2): 217–231.
- Fedor, Julie, Kangaspuro, Markku, Lassila, Jussi, Zhurzhenko, Tatiana (Eds). (2017). *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*. New York: Palgrave Macmillan.
- Goode, Paul, Stroup, R. David. (2015). Everyday nationalism: Constructivism for the masses. *Social Science Quarterly* 96(3): 717–739.
- Gatrell, Peter. (1999). *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I*. Bloomington: Indiana University Press, 141–70.
- Griffith, E. Emily. (1995). Personal storytelling and the metaphor of belonging. *Cultural diversity and mental health* 1(1): 29–37.
- Goode, Paul. (2018). Everyday patriotism and ethnicity in today's Russia. In Kolsto, Pal, Blakkisrud, Helg (Eds). *Russia Before and After Crimea: Nationalism and Identity, 2010-2017*. Edinburgh, Edinburgh University Press, available at: https://www.researchgate.net/publication/322664695_Everyday_patriotism_and_ethnicity_in_toda_y%27s_Russia (accessed 7 March 2019).
- Guibernau, Montserrat. (2013). *Belonging: solidarity and division in modern societies*. Cambridge: Polity.
- Haidai, Oleskandra. (2018). Kamiany hist. Lenin u Tsentralnii Ukraini. Kyiv: K.I.S.
- Haidai, Oleskandra ta in. (2018). Polityka i pamiat: Dnipro – Zaporizhzhia – Odesa – Kharkiv vid 1990-kh do siohodni. Za red. Kasianova Georgia. Lviv: FOP Shumylovych.
- Ivashchenko-Stadnik, Kateryna. (2015). *The impact of the current military conflict on migration and mobility in Ukraine*, EUI Working Paper 2015/15, RSCAS. Robert Schuman Centre for Advanced Studies, Migration Policy Centre, available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2567782 (accessed 3 March 2018).
- Ivashchenko-Stadnik, Kateryna. (2017). The Social Challenge of Internal Displacement in Ukraine: The Host Community's Perspective. In Pikulicka-Wilczewska, A. & Uehling, G. (eds.) *Migration and the Ukraine Crises. A Two Country Perspectives*. Bristol: E-International Relations, 25–48.
- Kasianov, Georgiy. (2018). *Past continuous: Instorychna polityka 1980-kh – 2000-kh. Ukraina i susidy*. Kyiv: Laurus.
- Korzhov, Gennady. (2017). Modernization of social services in eastern partnership countries: the case of internally displaced people in Ukraine. *Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Organizacja i Zarządzanie* 74: 131–159.

- Liebich, Andreas, Myshlovska, Oksana, Sereda, Viktoriya. (2019). The Ukrainian Past and Present: Legacies, Memory and Attitudes'. In *Regionalism without Regions. Reconceptualizing Ukraine's Heterogeneity*. Eds. Oksana Myshlovska, Ulrich Schmid. Budapest: CEU Press, 67–134.
- Mazuryk, Oleh, Sereda, Viktoriya, (2013). Polityka pamyati v Ukrayini: mizh zahalnonatsionalnym ta rehionalnym rivnem. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni VN Karazina. Sotsiologichni doslidzhennya suchasnoho biznesu: metodolohiya, teoriya, metody* 30: 101–109.
- May, Vanessa. (2011). Self, belonging and social change. *Sociology* 45(3): 363–378.
- May, Vanessa. (2013). *Connecting self to society: Belonging in a changing world*. Hampshire: Macmillan International Higher Education.
- May, Vanessa. (2017). Belonging from afar: Nostalgia, time and memory. *The Sociological Review* 65(2): 401–415.
- Mikheyeva, Oksana, Sereda, Viktoriya. (2015). Suchasni ukrajynski vnutrishnio rozvyneni osoby: osnovni prychny, stratehiyi perekhodu ta problemy adaptatsiyi. *Transformatsiya stratehiy ta poperedzhennya prykordonnykh konfliktiv v Ukrayini Zbirka analitychnykh pytan u 2014-2015 rokakh*. Lviv: Halyts'ka vydavnycha spilka, 9–49.
- Myshlovska, Oksana. (2019). Delegitimizing the Communist Past and Building a New Sense of Community: The Politics of Transitional Justice and Memory in Ukraine. *International Journal for History, Culture and Modernity* 7: 372–405.
- Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town* (2006). Rogers Brubaker, Margit Feischmidt, Jon Fox, and Liana Grancea (Eds.). Princeton: Princeton University Press.
- Norris, Sigrid. (2007). The micropolitics of personal national and ethnicity identity. *Discourse & society* 18 (5): 653–674.
- Panina, Natalia. (2002). Natsional'na tolerantnist', natsional'nyy izolyatsionizm ta ksenofobiya v Ukrayini. *Ukrayina - 2002. Monitorynh politychnykh zmin*. Kyiv: IS NANU, 445–469.
- Plokhii, Serhii. (2017). *Goodbye Lenin: A Memory Shift in Revolutionary Ukraine*, available at: <http://gis.huri.harvard.edu/contemporary-atlas/revolution-of-dignity/leninfall.html> (accessed 11 October 2019).
- Portnov, Andrii. (2013). Memory Wars in Post-Soviet Ukraine (1991–2010). In: *Memory and Theory in Eastern Europe*, ed. by Uilleam Blacker, Alexandr Etkind, Julie Fedor. New York: Palgrave Macmillian, 233–254.
- Pres-reliz* (2018). *Postanovka ukrajyns'kykh do vnutrishnikh osib (opys hromads'koyi dumky 2015-2018 rr.)*, available at: <https://i-soc.com.ua/ua/news/pres-reliz>, accessed 11 zhovtnya 2019 roku.
- Probyn, Elspeth. (1996). *Outside belongings*. New York: Routledge.
- Sasse, Gwendolyn, Lacker, Alice. (2018). War and identity: the case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs* 34 (2-3): 139–157.
- SCORE *Ukraine Phase Two* (2018), available at: https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file/PB_UKR17_PolicyBookletFinalDraftID_Clean_20180814.pdf (accessed 11 October 2019).
- Semigina, Tetyana, Gusak, Natalia. (2015). It is important to give people responsibility for their own lives', Social Work and Internally Displaced People in Ukraine. *Social Dialogue Magazine* 10: 26–29.
- Sereda, Viktoriya. (2006). Rehional'ni zvychayi ukrajynskoho sotsiumu: istorychni minusy ta natsionalni identyfikatory. *Ahora. Ukrayina – rehional'nyy vymir* 3: 29–41.
- Sereda, Viktoriya. (2020). Social Distancing and Hierarchies of Belonging: The Case of Displaced Population from Donbas and Crimea. *Europe-Asia Studies* 72:3: 404–431.

- Skey, Michael. (2011). *National Belonging and Everyday Life the Significance of Nationhood in an Uncertain World*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Skey, Michael. (2014). 'How Do You Think I Feel? It's My Country': Belonging, Entitlement and the Politics of Immigration. *The Political Quarterly* 85 (3): 326–332.
- Skey, Michael, Antonsich, Marko (Eds.). (2017). *Everyday nationhood: Theorising culture, identity and belonging after banal nationalism*. London: Springer, Palgrave Macmillan.
- Sklokina, Iryna. (2018). *Vshanuvannia Nebesnoi Sotni ta zahyblykh ATO na skhodi ta pivdni Ukrainy*, available at: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2545-irina-sklokina-vshanuvannya-nebesnoji-sotni-ta-zagiblykh-v-ato-na-skhodi-ta-pivdni-ukrajini> accessed 11 October 2019.
- Sobolyeva, Olena. (2011). Formuvannya stvorylo etnichnu istoriyu kryms'kykh tatar u repatriatsiyi ta oblashtuvanni v AR Krym. *Materialy do ukrayins'koyi etnologiyi* 10 (13): 44–48.
- Stegniy, Vasiliy, Antipyev, Konstantin, Litvinova, Svetlana. (2016). Refugees from South-Eastern Ukraine in Russia: Sociological Analysis. *Indian Journal of Science and Technology*, 9 (39): 103430.
- Tajfel, Henry. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American* 223(5): 96–103.
- Tilikina, Natalia. (2016). Study of forced migration as a major reason for internal and external migration in Ukraine. *EUREKA: Social and Humanities* 4: 23–28.
- Törnquist-Plewa, Barbara, Yurchuk, Yulia. (2017). Memory politics in contemporary Ukraine: Reflections from the postcolonial perspective. *Memory Studies* 12 (6): 699-720.
- Turner, John Charles, Tajfel, Henri. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. *Psychology of intergroup relations* 5: 7–24.
- Turner, John Charles, Tajfel, Henri. (1979). In integrative Theory of Intergroup Conflict. In *The Social Psychology of Intergroup Relations*, eds. W.G.Austin & S.Worchel. Monterey: Brooks/Cole, 33–47.
- Wodak, Ruth. (2009). *Discursive construction of national identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wylegała, Anna. (2017). Managing the difficult past: Ukrainian collective memory and public debates on history. *Nationalities Papers* 45(5): 780–797.
- Yurchuk, Yulia. (2017a). Global Symbols and Local Meanings: The “Day of Victory” after Euromaidan. In *Transnational Ukraine? Networks and Ties that Influence(d) contemporary Ukraine* [ed] Timm Beichelt and Susann Worschech. Ibidem-Verlag, 89–114.
- Yurchuk, Yulia. (2017b). Reclaiming the Past, Confronting the Past: OUN–UPA Memory Politics and Nation Building in Ukraine (1991–2016). In *War and memory in Russia, Ukraine and Belarus*. Cham: Palgrave Macmillan, 107–137.
- Yuval-Davis, Nira. (2011). *Power, intersectionality and the politics of belonging*. Denmark: FREIA (Feminist Research Center in Aalborg), Aalborg University.
- Zaitsev, Oleskandr. (2015). De-mythologizing Bandera: Towards a scholarly history of the Ukrainian nationalist movement. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 1 (2): 411–420.